

การสร้างพื้นที่อภิมหาวิหารและพุทธศิลป์แบบแฟนตาซี ของวัดพระธรรมกาย

The Production of the Buddhist Megachurch and
the Fantasy Buddhist Art by Wat Phra Dhammakaya, Thailand

ภิญญพันธุ์ พจนะลาวัณย์

อาจารย์ สาขาวิชาสังคมศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง

Pinyapan Potjanalawan

Lecturer, Department of Social Studies, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Lampang Rajabhat University

คำสำคัญ : ความเป็นไทย ;
อภิมหาวิหาร ; พุทธศิลป์
แบบแฟนตาซี
Keywords : Thainess ;
megachurch ; fantasy
Buddhist art

บทคัดย่อ

วัดพระธรรมกายดำรงตนอยู่บนความขัดแย้งอย่างชัดเจนตั้งแต่ช่วงวิกฤตเศรษฐกิจทศวรรษ 2540 อันเป็นการกลับมาของกระแสชาตินิยม การโยกหาความเป็นไทย และการเรียกร้องให้กลับไปสู่ความมีชีวิตเรียบง่ายและพึ่งพาตัวเอง ขณะที่วัดพระธรรมกายเติบโตไปในทิศทางตรงกันข้าม การขยายตัวของเงินทำบุญ ความมั่งคั่ง การระดมทุนมหาศาล จนเป็นที่ครหานำไปสู่การกลายเป็นเป้าโจมตีในประเด็นอื่นๆ อย่างเช่น การตีความแก่นของพุทธศาสนาที่มีความแตกต่างออกไปจากสำนักพุทธศาสนา พุทธศิลป์แบบใหม่ที่ไม่อิงกับอัตลักษณ์ศิลปสถาปัตยกรรมแบบไทย บทความนี้มุ่งหวังจะทำความเข้าใจการออกแบบพื้นที่ที่มีลักษณะเฉพาะของวัดพระธรรมกาย เทียบเคียงกับแนวคิด “Megachurch” ทั้งในลักษณะทางกายภาพและสภาวะแวดล้อมของวัดแบบใหม่ รวมไปถึงลักษณะทางศิลปะที่เรียกว่า “พุทธศิลป์แบบแฟนตาซี” การแสดงออกดังกล่าวปรากฏทั้งในรูปแบบสถาปัตยกรรม การวางผัง และงานด้านทัศนศิลป์และพิธีกรรมต่างๆ ที่มีความแตกต่างออกไปจากวัดพุทธศาสนาแบบจารีตในสังคมไทย อันสัมพันธ์อยู่กับกระแสความเปลี่ยนแปลงของชีวิตผู้คนในโลกสมัยใหม่และในสังคมบริโภคนิยมในสังคมไทยในเชิงประวัติศาสตร์

ธรรมทายาท 100,000 คน
กราบมหาธรรมกายเจดีย์
ที่มา : วัดพระธรรมกาย,
Wallpaper ธรรมทายาท
100,000 คน กราบมหา
ธรรมกายเจดีย์ no.416
[ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 28
สิงหาคม 2557. เข้าถึงได้
จาก <http://goo.gl/T4421l>

Abstracts

Wat Phra Dhammakaya obviously survives among the contradiction since Thailand's economy crisis in late 1990s. That time was the revival of Nationalism, Thainess nostalgia and calling back for the simple Thai style life and self-reliance. However, Wat Phra Dhammakaya has grown to the opposite direction. That is expansion of merit in terms of money, wealth, a huge amount of commercialization are all blamed by the conservative ideology. These things led to other issues such as the interpretation of the Buddhist dogma, the creation of new Buddhist art. This article aims to understand the specific design of Wat Phra Dhammakaya from the concept of "Megachurch" both physical space and the new environmental Buddhist

temple including new Buddhist art called “fantasy Buddhist art”. These expressions appear on architectures, area planning, visual art design and the ritual events. These action is different from the traditional Buddhist temple in Thai society. Relating to the historically change of people life in the modern world and the consumption age.

บทนำ

คำถามของการศึกษานี้คือ เหตุใดการสร้างพื้นที่ทางกายภาพในเชิงสถาปัตยกรรมและพุทธศิลป์ของวัดพระธรรมกายจึงมีลักษณะแตกต่างไปจากวัดในประเทศไทย พุทธศาสนาและวัดต่างก็เป็นตัวแทนของ “ความเป็นไทย” อันอยู่ในแกนเดียวกับสถาบันอนุรักษนิยมทั้งสาม นั่นคือ ชาติ ศาสน์ กษัตริย์ ดังนั้นการสร้างวัดที่มีลักษณะแปลกแยกไปจากเดิม รวมไปถึงกระบวนการระดมทุน และคำสอนที่สร้างคำถามให้กับปัญญาชนทางพุทธศาสนาจึงย่อมสร้างความอ่อนไหวให้กับ “ความเป็นไทย” ด้วย ที่ผ่านมามีงานเขียนที่เกี่ยวข้องวัดพระธรรมกายไม่น้อย ไม่ว่าจะเป็น *ศาสนทัศน์ของชุมชนเมืองสมัยใหม่ : ศึกษากรณีวัดพระธรรมกาย*¹ ที่มองวัดพระธรรมกายในฐานะการสร้างอัตลักษณ์ทางศาสนาแบบหนึ่งที่ผ่านมากระบวนการผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมกับองค์ประกอบทางวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับความชอบธรรมและอำนาจที่เกิดขึ้นภายใต้บริบทหนึ่ง ตั้งแต่ประวัติ, ลักษณะการจัดองค์กร, การจัดตั้งกลุ่มฆราวาสและความสำคัญของพิธีทำบุญ, แนวความเชื่อ เทคนิคการทำสมาธิและพิธีกรรมทางศาสนา และปฏิสัมพันธ์ของวัดพระธรรมกายกับรัฐ ซึ่งเป็นการวิเคราะห์ในฐานะองค์ประกอบการสร้างวาทกรรม เพื่อแสดงให้เห็นถึงองค์ประกอบทางวัฒนธรรมในการสร้าง “ความเป็นธรรมกาย” และการปรับความหมายของพุทธเถรวาทเข้ากับบริบทโลกาภิวัตน์

*Nirvana for sale?*² แสดงให้เห็นถึงการตีความพุทธศาสนาในฐานะความสัมพันธ์ระหว่างความศรัทธาและความมั่งคั่ง โดยชี้ให้เห็นว่ามีลักษณะทางประวัติศาสตร์ที่แฝงฝังอยู่กับวาทกรรมอำนาจและความสัมพันธ์เชิงอำนาจ สิ่งเหล่านี้ล้วนสัมพันธ์กับปฏิบัติการและอัตลักษณ์ร่วมสมัยของวัดพระธรรมกายเองด้วย โดยมีข้อถกเถียงว่าวัดพระธรรมกายประสบความสำเร็จในการสร้างศีลธรรมสมัยใหม่ที่ว่าด้วยความมั่งคั่ง วัดแห่งนี้เอื้อต่อการเปลี่ยนรูปแบบการใช้ชีวิตทั้งในระดับบุคคลและสังคม ขณะที่การปฏิบัติในเชิงประเพณีเกี่ยวกับการนั่งสมาธิและการทำบุญในรูปแบบใหม่ก็ถูกเน้นขึ้นไปพร้อมกัน

*Wat Phra Dhammakaya : Competition and Authoritative Conflict with the Thai Monastic Elite*³ บทความนี้ศึกษาวัดพระธรรมกายในฐานะขบวนการพุทธศาสนาสมัยใหม่ที่ขัดแย้งกับชนชั้นนำทางศาสนาของไทยบนพื้นฐานความขัดแย้งระหว่างศาสนาแบบจารีตและสมัยใหม่ บทความกล่าวว่า ความสัมพันธ์ของรัฐกับชุมชนพุทธศาสนาสมัยใหม่กรณีวัดพระธรรมกายได้ทำให้เกิดการปะทะกันระหว่างโลกอุดมคติทางศาสนาและโลกของฆราวาส ซึ่งความขัดแย้งดังกล่าวนี้เกิดขึ้นท่ามกลางกระบวนการเข้าสู่ความทันสมัย (modernization) ของรัฐชาติ

บทความนี้ทำการศึกษาพื้นที่ทางกายภาพของวัดพระธรรมกาย โดยวิเคราะห์ผ่านงานสถาปัตยกรรมและพุทธศิลป์ โดยเน้นการศึกษาเกี่ยวกับพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์-พื้นที่สาธารณะที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของการให้ความหมายกับพื้นที่ศาสนสถานในโลกแห่งการบริโภค อันทำให้วัดกลายเป็นความศักดิ์สิทธิ์แบบเดิมลง แต่ขณะเดียวกันก็ได้สร้างความศักดิ์สิทธิ์แบบใหม่ขึ้นด้วยไม่เพียงเท่านั้นพื้นที่ใหม่ดังกล่าวนี้ยังถูกออกแบบให้เป็นพื้นที่รองรับการขยายตัวของศาสนิกชนในระดับกว้าง และเกิดการตีความตัวบทไวกรรมของสถาปัตยกรรมและพื้นที่ที่มีการออกแบบอย่างแปลกใหม่ไปจากเดิม จนทำให้เกิดสิ่งที่คล้ายกับปรากฏการณ์ของคริสต์ศาสนานิกายโปรเตสแตนต์ที่เรียกว่า “เมกาวิหาร” (megachurch)⁴ โดยส่งผลให้เกิดการสร้างสรรคเชิงพุทธศิลป์ที่เป็นลักษณะเฉพาะของวัดพระธรรมกาย ซึ่งบทความนี้เรียกว่า “พุทธศิลป์แบบแฟนตาซี”

การตีความใหม่นอก “พุทธศิลป์-สถาปัตยกรรมไทย” แบบดั้งเดิม

แนวคิดจักรวาลวิทยาไตรภูมิที่อธิบายโลกของชาวพุทธที่แบ่งเป็น 3 ภพภูมิ คือ นรก สวรรค์ และโลกมนุษย์ ได้ดำรงอยู่และทรงอิทธิพลต่อความเชื่อของชาวไทย โดยแฝงอยู่ในระบบภาษา คำสอน โอวาท และชาดก ซึ่งเป็นความคตินามธรรมก่อนที่จะปรากฏออกมาเป็นจิตรกรรมฝาผนัง ศิลปวัตถุ และสถาปัตยกรรมต่างๆ⁵ แนวคิดเช่นนี้คือฐานคิดและการแสดงออกของรูปแบบสถาปัตยกรรมและพุทธศิลป์ของศาสนสถานไทยซึ่งได้รับอิทธิพลจากอารยธรรมดินแดนตะวันตกอย่างอินเดียและศรีลังกา รวมไปถึงอารยธรรมเขมรทางตะวันออกจนกลายเป็นศิลปะแม่แบบในยุคกรุงศรีอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น อย่างไรก็ตามความเปลี่ยนแปลงทั้งในด้านแนวคิดและการสร้างรูปแบบได้เกิดขึ้นตั้งแต่ช่วงรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา⁶ โดยมีการออกแบบศาสนสถานให้มีความแตกต่างและแหวกแนวออกไปจากขนบเดิม พร้อมกับตีความพุทธศาสนาที่แตกต่างออกไป เช่น กรณีของพุทธทาสภิกขุที่ให้ความสำคัญยุคพุทธกาล ศาสนสถานที่ถูกสร้างขึ้นก็หวังให้ย้อนไปถึงสมัยพระพุทธเจ้า⁷ หรือการสร้างพุทธสถานที่เน้นการใช้อำนาจข่มขู่สั่งสอนผ่านประติมากรรมนรก

และการลงทัณฑ์อย่างวัดไฟโรงวัว⁸ เป็นต้น การสร้างพื้นที่ของศาสนชุมชนแบบใหม่นี้คล้ายคลึงกับที่ Eric Hobsbawm เรียกว่า ประเพณีประดิษฐ์⁹ (Invented tradition) ที่การสร้างสรรค์เกิดขึ้นโดยอ้างอิงความเก่าแก่ของประเพณี ทั้งที่ความจริงแล้วประเพณีเหล่านั้นเพิ่งถูกสร้างขึ้นมาไม่นาน วัดพระธรรมกายก็เช่นกันได้ให้ความสำคัญกับพระไตรปิฎกและคัมภีร์ชั้นหลังๆ และตีความ รวมถึงสร้างพลังของภาษาแบบใหม่ ซึ่งแสดงออกมาทางพุทธศิลป์ สถาปัตยกรรม และพื้นที่การวางผังแบบใหม่

คำอธิบายทางจักรวาลวิทยาที่ทำให้ตระหนักถึงภาพรวมทั้งหมดของชีวิตปัจจุบันและชีวิตหลังความตายทำให้อุดมคติสาวกมีเป้าหมายที่ชัดเจน ในกรณีของวัดพระธรรมกายก็มีจุดหมายปลายทางไม่ต่างกัน คือการปรารถนานิพพาน แต่ได้สร้างคำอธิบายอย่างเป็นระบบและเป็นรูปธรรมมากขึ้น โดยชี้ให้เห็นว่าการได้เกิดเป็นมนุษย์นั้นสำคัญที่สุด เนื่องจากในภพภูมินี้สามารถสั่งสมบุญบารมีได้ เมื่อคนจำนวนมากยังไม่แก่กล้ามากพอที่จะนิพพาน ชีวิตหลังความตายก็จะไปสู่พื้นที่ที่ปลอดภัยที่สุด นั่นคือการปิดอบายและไปสู่ปริณชลาพิเศษ คือ สวรรค์ชั้น 4 ที่ชื่อ “ดุสิต” เพื่อรอการจุติลงไปเป็นสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ต่อไป จนไปสู่การถึงที่สุดแห่งธรรม คือนิพพานในบั้นปลาย¹⁰

การตีความเช่นนี้ทำให้สาวกสามารถดำเนินชีวิตโดยไม่จำเป็นต้องปฏิเสธความมั่งคั่งร่ำรวยจากการประกอบอาชีพ ในทางกลับกันการประสบความสำเร็จในชีวิตการทำงานและความมั่งมีที่ได้รับก็นำไปสู่การทำบุญและการมีส่วนร่วมกับวัดมากขึ้นไปด้วย ไม่ว่าจะในฐานะผู้เข้าร่วมพิธีกรรม หรือการเป็นส่วนหนึ่งของคณะทำงานอาสาของวัด การขยายตัวของวัดพระธรรมกายและเหล่าคณะศรัทธาสอดคล้องกับบริบททางเศรษฐกิจและสังคมการเมืองตั้งแต่ทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ดังที่เห็นได้จากการขยายตัวของพื้นที่ทางกายภาพเพื่อรองรับมวลชน อันแตกต่างไปจากคำสอนพุทธศาสนาแบบเดิมที่เน้นความสันโดษและไม่กระตุ้นให้ชาวพุทธทะเลาะเถียงกันทางด้านวัตถุ

หลังทศวรรษ 2520 ปรากฏการณ์ทางสังคมชุดหนึ่งได้สะท้อนให้เห็นถึงการบริโภคทางจิตวิญญาณในนามของศาสนาและลัทธิพิธีต่างๆ งานเขียนของนิธิ เอียวศรีวงศ์ เกี่ยวกับลัทธิพิธีเสด็จพ่อ ร.5, ลัทธิพิธีเจ้าแม่กวนอิม¹¹ ได้แสดงให้เห็นถึงตลาด เงื่อนไข และเหตุผลของการดำรงอยู่ของลัทธิพิธีดังกล่าวที่มีความแนบแน่นกับโครงสร้างเศรษฐกิจสังคมและอำนาจทางการเมืองไทย ในวัฒนธรรมการบริโภคที่ขยายตัวด้วยตลาดทุนทำให้พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนากลายเป็นพื้นที่ที่สามารถเลื่อนไหลไปสู่พื้นที่สาธารณะ ซึ่งได้ลดทอนความศักดิ์สิทธิ์อันเป็นพื้นที่ปิด บริสุทธิ์ ไม่ควรตั้งคำถาม ไปสู่พื้นที่ที่เปิดกว้าง มีมลทิน และเกิดข้อสงสัย เห็นได้ชัดจากแนวคิดเรื่องพุทธพาณิชย์ที่ขยายตัวพร้อมกับอำนาจการจับจ่ายใช้สอยของประชาชน ในพื้นที่วัดเงินทุนที่สะพัดมาจากการบริจาค ทอดกฐิน-ผ้าป่า การบูชาวัตถุมงคลในอารามต่างๆ

ตลอดจนการระดมทุนสร้างอาคารและเสนาสนะต่างๆ ล้วนมีผลต่อพื้นที่ทางกายภาพของวัด¹² โดยที่วัดส่วนมากไม่ได้คำนึงถึงเอกภาพของการออกแบบหรือมีแผนแม่บทพัฒนาวัดอย่างจริงจัง เราจึงพบการก่อสร้างถาวรวัตถุทั้งสถาปัตยกรรมและสิ่งก่อสร้างอื่นๆ ที่ขึ้นชื่อทางด้านความศักดิ์สิทธิ์จำนวนมากอยู่ในวัดอย่างไร้เอกภาพ การแสวงหากำไรในพุทธศาสนาเช่นนี้ถูกวิจารณ์ว่าเป็น “พุทธพาณิชย์”¹³

แม้วัดพระธรรมกายจะมีโครงการก่อสร้างและการระดมทุนอย่างมหาศาล แต่ก็ไม่ได้เป็นการก่อสร้างพรั่ำเพรื่อ ในทางกลับกันล้วนผ่านการคิดภาพรวม การออกแบบแผนแม่บท และวางแผนมาเป็นอย่างดี โดยรูปแบบแล้วอาคารถาวรวัตถุของวัดมักจะสร้างด้วยแนวความคิดที่สะท้อนความเรียบง่าย สะดวกต่อการบำรุงรักษาและมีประโยชน์ในการใช้สอยสูงสุด สัมพันธ์กับการบริหารจัดการสมัยใหม่ของวัด ไม่เพียงเท่านั้นการจัดพิธีกรรมตลอดปีทั้งขนาดเล็กและใหญ่ยังนับเป็นการระดมทรัพยากรทุนและบุคคลอย่างมหาศาล ช่วงวิกฤตเศรษฐกิจ 2540 ที่กระแสเรียกร้องการพึ่งพาตนเอง การประหยัด อดออม และการกลับไปฟื้นฟูคุณค่าความเป็นไทยขยายตัวอย่างมากเช่นเดียวกับกระแสอนุรักษ์นิยม-ชาตินิยม¹⁴ ได้กลายเป็นคมความคิดที่จับไปยังกิจการขนาดมหึมาของวัดพระธรรมกายอันเป็นสัญลักษณ์ของศาสนาบริโภคนิยมและหลงผิด โดยเฉพาะกรณีการรณรงค์สร้างมหาธรรมกายเจดีย์ การนำเสนอเรื่องเหนือธรรมชาติจากประสบการณ์ “อัศจรรย์ตะวันแก้ว” ที่เป็นการพบเห็นดวงอาทิตย์เป็นดวงแก้วใส ภายในเป็นรูปของหลวงปู่สด จันทสโร จนกลายเป็นที่วิพากษ์วิจารณ์และถูกสื่อมวลชนขุดคุ้ยโจมตีในประเด็นต่างๆ ได้แก่ การระดมทุนด้วยเงินมหาศาล, การแปลงบุญให้เป็นสินค้า, การถือครองที่ดินอันน่ากังขาของเจ้าอาวาส และที่แหลมคมที่สุดก็คือ ปัญหาการตีความว่านิพพานเป็นอัตตา ความขัดแย้งดังกล่าวเป็นที่โจษจันในวงกว้างและยืดเยื้อตั้งแต่ปี 2541-2549¹⁵ โดยประเด็นที่ถูกโจมตีมากประการหนึ่งคือ การออกแบบที่แตกต่างไปจากจารีตประเพณีดั้งเดิม ไม่ว่าจะพระพุทธรูปหรืองานสถาปัตยกรรม

เข้าสู่ความเป็นอภิมหาวิหาร (Megachurch)

ในบทความนี้จะมองความเคลื่อนไหวของวัดพระธรรมกายในฐานะที่เป็น “ศาสนาที่มีชีวิต” (living religion) ที่ย้ายจากการศึกษาศาสนาในฐานะตัวบทที่ตายตัวไปสู่การเข้าใจการปฏิบัติและประสบการณ์ทางศาสนาอันมีบริบทเฉพาะที่สัมพันธ์กับชีวิตประจำวัน¹⁶ ในที่นี้ได้หยิบยืมคำว่า Megachurch มาเพื่ออธิบายลักษณะพิเศษแบบหนึ่งของวัดพระธรรมกาย ซึ่งบริบทของคำนี้เคยใช้อธิบายปรากฏการณ์ของคริสต์ศาสนิกายโปแตสแตนท์ โดยมีลักษณะเด่น¹⁷ คือผู้เข้าร่วมจำนวนมากผสมกับรูปแบบการจัดองค์กรที่โดดเด่น และมี

ผู้นำที่มีบทบาทในการวางแผนในการจัดรายการทางศาสนาและพิธีกรรมต่างๆ ผู้นำในการประกอบพิธีต้องเป็นผู้ที่มีบารมีและบุคลิกที่ดึงดูดคนได้ การให้ความสำคัญกับปริมาณคนสัมพันธ์อยู่กับการสร้างสมาชิกสัมพันธ์ที่เข้มแข็ง และดึงดูดผู้เข้าร่วมด้วยรายการที่น่าสนใจ พิธีกรรมมักไม่ได้ยึดถือรูปแบบ ประเพณีเดิมนำไปสู่การนำเสนอรูปแบบใหม่ของพื้นที่และสถาปัตยกรรม Megachurch ที่มักตั้งอยู่บริเวณชานเมือง ที่น่าสนใจคือผู้มาเข้าร่วม อภิมาวิหารมักมีได้มีพื้นที่เพิ่มเติมสนใจในเรื่องศาสนามาก่อน (Nondenominational) สำหรับคำว่า Megachurch ในบทความนี้ใช้ใน พากย์ภาษาไทยว่า “อภิมาวิหาร” แทนที่จะเป็น “อภิมาโบสถ์” หรือ “อภิมาอุโบสถ” เนื่องจากคำว่าโบสถ์หรืออุโบสถนั้นแม้จะแปลจากคำว่า church ได้ก็จริง แต่ในนิยามของโบสถ์จะสัมพันธ์กับพื้นที่ที่พระสงฆ์ใช้ทำ สังฆกรรมอันเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ ขณะที่คำว่าวิหารนั้นรองรับความหมาย ที่กว้างขวางและสิ้นไหลมากกว่า อย่างไรก็ตามพระไพศาลเคยใช้คำว่า “อภิมาสำนัก” แต่สำหรับผู้เขียนแล้วถือว่ายังไม่สื่อกับความหมายที่ต้องการ จะอธิบายเท่าใดนัก ในขณะที่ “อภิมาวิหาร” กลับสะท้อนให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับพื้นที่ฆราวาสมากกว่า

วัดพระธรรมกายถือว่าเป็นการเกิดขึ้นของพื้นที่แสดงออกของ ศาสนาในรูปแบบใหม่ นั่นคือ พื้นที่ที่สอดคล้องกับชีวิตสมัยใหม่และชีวิต ประจำวัน โบสถ์และศาลาการเปรียญแบบเดิมจึงไม่ตอบสนองของผู้คนและไม่สามารถรองรับจำนวนคนมหาศาลเหมือนเดิมได้ เช่นเดียวกับการสร้าง เครื่องข่ายที่เข้มแข็งผ่านระบบสมาชิกอย่าง “บ้านกัลยาณมิตร”¹⁸ อันมีฐานอยู่ที่ หน่วยของครอบครัวและละแวกบ้านที่รวมตัวกันเป็นชุมชนฆราวาสขนาดเล็ก ที่เป็นสาขาของวัด ซึ่งได้พัฒนาโดยการพบปะและมีกิจกรรมร่วมกัน และยกระดับไปสู่การจัดกิจกรรมในจังหวัด เช่น โครงการตักบาตรพระ 500,000 รูป¹⁹ อันเป็นกิจกรรมตักบาตรพระจำนวนหลายพันรูปในจังหวัดต่างๆ ไม่เพียงเท่านั้นหากมองการจัดการวางรายการกิจกรรมต่างๆ ก็พบว่า ทางวัด ได้จัดให้มีพิธีกรรมที่หลากหลายและดึงดูดความสนใจให้เกิดการเข้าร่วม ทั้งใน พิธีกรรมที่สัมพันธ์กับจารีตประเพณีแบบพุทธโดยการตีความเพิ่มเติม เช่น พิธี กฐินจักรพรรดิ²⁰ ซึ่งเชื่อมโยงกับการทำบุญเพื่อสร้างความมั่งคั่งให้กับชีวิต, โครงการบวช 100,000 รูป²¹ เพื่อสร้างความมั่นคงให้กับพุทธศาสนาด้วยการ สืบทอดพระศาสนาผ่านการอุปสมบท กระทั่งโครงการอุปาสิกาแก้วหน่ออ่อน 100,000 คน²² ซึ่งเป็นการสร้างการมีส่วนร่วมของผู้หญิงให้อยู่ในปริณิถนที่ พิเศษที่มีใช้ทั้งการบวชชีพรหมณ์หรือการบวชภิกษุณี โครงการฟื้นฟูศีลธรรม โลก (V-Star Project)²³ ที่ให้ความสำคัญกับเด็กและเยาวชนในระดับโรงเรียน จะเห็นได้ว่าในจินตภาพของวัดพระธรรมกายแล้วได้รองรับพื้นที่และกิจกรรม สำหรับคนแทบทุกเพศทุกวัย

ในเชิงพื้นที่และปริมาณของผู้เข้าร่วม ถือว่าวัดพระธรรมกาย
เข้าเกณฑ์ “อภิมหาวิหาร” อย่างไม่ต้องสงสัย การสร้างอาคารรองรับมวลชน
มีนามว่าศาลาจากุมหาราชิกาตั้งแต่ปี 2518 อ้างว่ารองรับได้มากถึง 500 คน
ผู้มาวัดได้เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างทวีคูณจนต้องสร้างสภาธรรมกายสากลหลังแรก
ที่เป็นหลังคาจากขึ้นในปี 2527 ประวัติของวัดได้อ้างตัวเลขว่า อาคาร
ดังกล่าวรองรับคนได้จำนวน 12,000 คน และหากติดตั้งศาลาชั่วคราวเพิ่มเติม
ก็อาจรองรับคนได้ถึง 30,000-40,000 คนเสียด้วยซ้ำ²⁴

พิธีถวายกองทุนรักษา
พระภิกษุ-สามเณรอาพาธ
เนื่องในวันธรรมชัย
วันอังคารที่ 27 สิงหาคม
พ.ศ. 2556
ที่มา : วัดพระธรรมกาย,
ประมวลภาพพิธีถวาย
กองทุนรักษาพระภิกษุ-
สามเณรอาพาธ บุชาธรรม
พระเดชพระคุณพระเทพ
ญาณมหามุนี เนื่องในวัน
ธรรมชัย วันอังคารที่ 27
สิงหาคม พ.ศ. 2556
[ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ
28 สิงหาคม 2557. เข้าถึง
ได้จาก [http://goo.gl/
MNRcDP](http://goo.gl/MNRcDP)

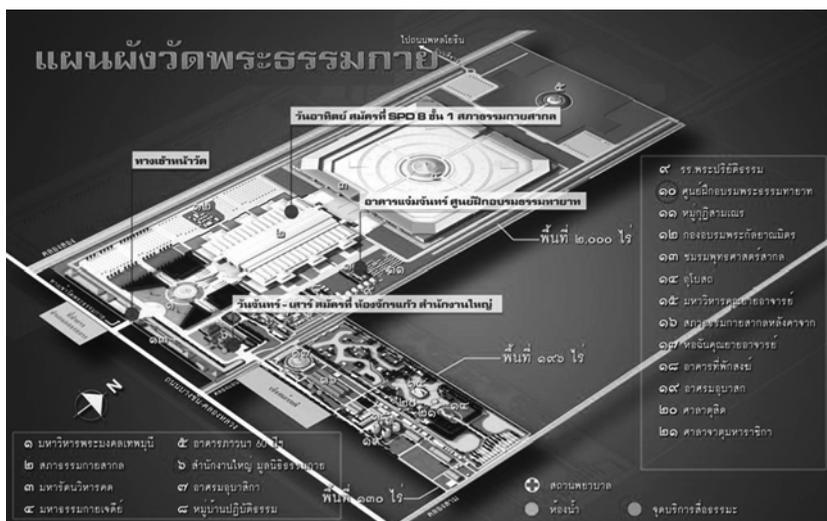
การก่อสร้างในระยะต่อมาได้ขยายใหญ่โตอย่างก้าวกระโดดเพื่อ
รองรับความเปลี่ยนแปลง มีการซื้อที่ดินเพิ่มเติมกว่า 2,000 ไร่ เพื่อรองรับ
มวลชนมหาศาล ในปี 2539 ได้มีดำริการสร้างสภาธรรมกายสากลหลังใหม่ที่
มีหน้าที่ใช้สอยแบบศาลาการเปรียญ อาคารหลังนี้สร้างบนที่ดินผืนใหม่ มีพื้นที่
ใช้สอย 572,336 ตารางเมตร ตั้งอยู่บนพื้นที่ 250 ไร่เศษ ขนาดใหญ่กว่า
สนามหลวงถึง 3 เท่า โดยอ้างว่าอาคารแห่งใหม่นี้รองรับคนได้กว่า 300,000
คน ที่เป็นจำนวนมากกว่าความจุของสนามรัชมิ่งคลาภิเษกสถาน (สนามกีฬา
แห่งชาติที่ใช้เป็นสนามกีฬาหลักในเอเชียนเกมส์ ปี 2541) ราว 3 เท่า
โครงสร้างของอาคาร แบ่งเป็น 2 ชั้น²⁵ ชั้นบนเป็นอาคารโถงสูงโปร่งไม่มีผนัง
ใช้โครงสร้างเหล็กที่ใช้ช่วงยาวคล้ายกับลักษณะโรงงาน หลังคามุงด้วย
สแตนเลส กรูด้วยฉนวนกันความร้อนและกันเสียงสะท้อน ภายในพื้นที่ขนาด
ใหญ่มีการจัดตั้งระบบภาพและเสียง ทั้งยังมีโทรทัศน์วงจรปิดครอบคลุมพื้นที่
ทั้งหมดอีกด้วย ขณะที่ชั้นล่าง (ใต้ดิน) เป็นลานจอดรถและห้องประชุมขนาด
ต่างๆ ที่รองรับคนได้ตั้งแต่ 500 คนขึ้นไป รวมถึงศูนย์เด็กเล็กเพื่อดูแลเด็กที่
ตามผู้ปกครองมาวัด พื้นที่ขนาดใหญ่เช่นนี้กับมวลชนจำนวนมหาศาลต้องการ

การจัดการประสิทธิภาพสูง ตั้งแต่การจัดการจราจรภายในวัดและพื้นที่รอบวัด สถานที่จอดรถ การให้บริการอาหารและเครื่องดื่ม กระทั่งสุขา มาตรการการจัดการเช่นนี้อาจเทียบเท่ากับการจัดการของการแข่งขันกีฬาระดับชาติหรือในระดับนานาชาติด้วยซ้ำ ประสบการณ์เช่นนี้เป็นจุดเด่นที่วัดพระธรรมกายตระหนักดี และได้เป็นฐานสำคัญในการสร้างความเคลื่อนไหวกิจกรรมของวัดออกไปอย่างกว้างขวาง การจัดการเชียงใหม่อาชีวะเช่นนี้เรามากไม่พบในองค์กรทางพุทธศาสนาซึ่งจำเป็นอย่างยิ่งต่อการจัดการและควบคุมองค์กรที่มีผู้เกี่ยวข้องมหาศาล

วัดพระธรรมกายยังคิดการใหญ่ด้วยการวางแผน “โครงการในอนาคต” ในวาระที่วัดครบรอบ 20 ปี โดยมีแผนสร้างมหาวิทยาลัยทางพุทธศาสนา, พิพิธภัณฑสถานพุทธศาสนา, มหาเจดีย์ขนาดใหญ่ รวมถึงหมู่บ้านของสาธุชนที่อยู่ใกล้วัด²⁶ สถาปัตยกรรมศักดิ์สิทธิ์ของวัดในนาม “มหาธรรมกายเจดีย์” เริ่มตอกเสาเข็มต้นแรกในปี 2538²⁷ เป้าหมายของการสร้างมหาธรรมกายเจดีย์คือการเป็นศูนย์กลางการรวมใจและการประพฤติปฏิบัติธรรมของชาวพุทธทั่วโลก²⁸ ซึ่งนับเป็นเป้าหมายที่ทะเยอยานอย่างยิ่ง สิ่งนี้ทำให้ผู้เขียนนึกถึงมหาวิหารเซนต์ปีเตอร์ กรุงวาติกัน อันเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก และนครเมกกะอันเป็นที่จาริกของชาวมุสลิม นับล้าน สัมพันธ์กับแนวโน้มที่พื้นที่ทางศาสนาและจิตวิญญาณโลกในยุคนี้เปิดกว้างมากขึ้น มหาธรรมกายเจดีย์ถูกวางไว้ให้เป็นพื้นที่อุดมคติ ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางของกิจกรรมต่างๆ ซึ่งเมื่อเทียบกับอุโบสถอันเป็นสถานที่สำหรับสังฆกรรมของสงฆ์แล้ว อุโบสถกลับมีบทบาทน้อยลงอย่างมาก กรณีนี้ยิ่งเกิดข้อเปรียบเทียบอย่างสำคัญกับอุโบสถทั่วไปของภาคกลาง นับว่าการเกิดขึ้นของมหาธรรมกายเจดีย์ได้สร้างความเชื่อมโยงกับศิษย์วัดพระธรรมกายอย่างสลับซับซ้อน มีลำดับขั้นและพัฒนาการที่สร้างการมีส่วนร่วมมาโดยตลอด ตั้งแต่พิธีการ “ตุดงค์ถล่มแผ่นดิน” ก่อนที่จะตอกเสาเข็มอันเป็นการสถาปนาความบริสุทธิ์ให้กับพื้นที่ตั้งแต่ปี 2537-2538 พิธีตอกเสาเข็มต้นแรกยังเลือกวันที่หลวงปู่สดเข้าถึงวิชชาธรรมกายในวันที่ 8 กันยายน 2538 อีกด้วย รวมถึงยังได้มีการตอกเสาเข็มจำลองด้วยมือของผู้ศรัทธาเพื่อจำลองความรู้สึกของตนให้เป็นส่วนหนึ่งของการสร้างมหาธรรมกายเจดีย์อันเป็นการสร้างบุญอันยิ่งใหญ่ ลักษณะสำคัญที่เกิดขึ้นจากเหตุการณ์ต่างๆ ได้กลายเป็นชุดประวัติศาสตร์ร่วมกัน จะเห็นว่าวัดพระธรรมกายให้ความสำคัญกับการเล่าความทรงจำร่วม การเก็บภาพถ่ายในเหตุการณ์และกิจกรรมต่างๆ เพื่อสร้าง “เรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์” ขึ้นมาเป็นของตนเอง

มหาธรรมกายเจดีย์แบ่งพื้นที่ได้เป็น 3 ส่วน คือ พุทธรัตนะ ได้แก่ ส่วนโดมและพื้นลาดสีทอง, ธรรมรัตนะเป็นวงแหวนเชิงลาดสีขาว และสังฆรัตนะเป็นพื้นชั้นบันไดวงแหวนลดหลั่นลงมา 22 ชั้น สำหรับพระสงฆ์ปฏิบัติธรรมและประกอบพิธีจำนวน 10,000 รูป ในเชิงประโยชน์ใช้สอยแล้วเจดีย์

แห่งนี้ยังสอดคล้องกับประเภทใช้สอยของเจดีย์ 3 แบบ นั่นคือ ธาตุเจดีย์, อุทเทสิกเจดีย์ และธรรมเจดีย์ อันได้แก่ การบรรจุพระบรมสารีริกธาตุภายใน, การบรรจุพระพุทธรูปภายใน และการบรรจุคัมภีร์ตำรา พระไตรปิฎก ส่วนโครงสร้างทางวิศวกรรมได้ใช้แนวคิด “ประหยัดสุด ประโยชน์สูง และคงทนถาวร” โดยใช้โครงสร้างที่ชื่อว่า Super Structure Concrete²⁹ ซึ่งเป็นคอนกรีตส่วนผสมพิเศษที่สามารถรับกำลังอัดได้มากกว่าโครงสร้างปกติถึง 3 เท่า ตามความต้องการที่จะให้สถาปัตยกรรมนี้คงอยู่เป็นพันๆ ปีเช่นเดียวกับพีระมิดของอียิปต์ที่ยังคงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน หลังจากที่ยื่นโครงสร้างแล้วได้มีการติดตั้งพระธรรมกายประจำตัวที่มีขนาดกว้างประมาณ 15 เซนติเมตร สูง 15 เซนติเมตร โดยผู้บริจาคสามารถจารึกชื่อลงไปได้ อันเป็นเสมือนเครื่องหมายแทนตัวตนที่รวมกันเป็นหนึ่งเดียวอยู่ในมหาธรรมกายเจดีย์ซึ่งเป็นแหล่งสั่งสมบุญบารมีอันยิ่งใหญ่เพื่อกลับไปสู่สุคติบุรีนั่นเอง ที่น่าสนใจก็คือจำนวนพระธรรมกายประจำตัวนั้นมีอยู่มากถึง 1 ล้านองค์ โดยแบ่งเป็นพระที่อยู่ภายนอก ประดิษฐานติดกับฐานเจดีย์จำนวน 3 แสนองค์ ภายในเจดีย์อีก 7 แสนองค์ ขณะที่ภายในเจดีย์ยังมีพระประธานหนึ่งองค์ หล่อจากเงินแท้หนัก 14 ตัน มีความสูง 4.50 เมตร หน้าตักกว้าง 4.50 เมตร การสร้างพระธรรมกายประจำตัวนั้นมีจำนวนมหาศาลและใช้เงินทุนมาก นับตั้งแต่ประดิษฐานพระพุทธรูปองค์แรกในปี 2541 ก็ต้องใช้เวลาต่อมาอีก 13 ปี ในการหล่อพระธรรมกายประจำตัวอีก 1 แสนองค์สุดท้ายในปี 2554 ซึ่งการสร้างพระธรรมกายประจำตัวจำเป็นต้องใช้เงินทุนมหาศาล แต่ไม่ว่าจะผ่านวิกฤตเศรษฐกิจไทยหรือผลกระทบจากเศรษฐกิจโลก โครงการดังกล่าวก็ยังสามารถเดินหน้าไปได้

แผนผังวัดพระธรรมกาย
ที่มา : วัดพระธรรมกาย,
แผนผังวัดพระธรรมกาย
[ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 28
สิงหาคม 2557. เข้าถึงได้
จาก <http://7meditation.blogspot.com/2009/03/contact-us.html>

องค์ประกอบของมหาธรรมกายเจดีย์ที่สมบูรณ์ยังประกอบด้วย ลานธรรมและโครงสร้างปิดล้อมขนาดมหึมาด้วย นั่นคือมหารัตนวิหารคด พื้นที่ทั้งหมดรวมถึงมหาธรรมกายเจดีย์อยู่ในรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ลานธรรมมี โครงสร้างเป็นคอนกรีตเสริมเหล็กผสมพิเศษหล่อเป็นแผ่นพื้นซึ่งสามารถรับ แรงแกดได้สูง ขณะที่มหารัตนวิหารคดเป็นอาคารที่โอบล้อมธรรมกายเจดีย์ ลักษณะเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัสข้างละ 1 กิโลเมตร ผนังคอนกรีตเปลือย หลังคา ทำด้วยสแตนเลสเป็นทรงพีระมิด มีความสูง 2 ชั้น พื้นที่ใช้สอยรวม 631,776 ตารางเมตร มหารัตนวิหารคดสถาปนาขึ้นตั้งแต่ปี 2547 เมื่อรวมกับพื้นที่ ลานธรรม 430,000 ตารางเมตรแล้ว รวมได้ประมาณ 1 ล้านตารางเมตร หรือ 1 ตารางกิโลเมตร หรือหากคำนวณโดยง่ายแล้ว คิดการใช้พื้นที่ 1 คนต่อ ตารางเมตร พื้นที่นี้จะรองรับคนได้มากถึง 1 ล้านคน พื้นที่อันกว้างใหญ่ได้ถูก ปรับใช้อย่างมีประสิทธิภาพ ตั้งแต่พิธีกรรมที่ปฏิบัติกันเป็นกิจวัตรอย่างพิถีพินุชา มหาธรรมกายเจดีย์จนถึงพิธีกรรมในวันสำคัญทางพุทธศาสนา นอกจากนี้ยัง มีการจำแนกประเภทกลุ่มผู้มาวัดในกิจกรรมต่างๆ นอกจากสาธุชนทั่วไปแล้ว ทางวัดยังมีกลุ่มเด็กและเยาวชนที่วัดได้ไปสร้างเครือข่ายกับโรงเรียนต่างๆ ทั่วประเทศ

มหารัตนวิหารคดที่มีเส้น
รอบรูปล้อมมหาธรรมกาย
เจดีย์ด้านละ 1 กิโลเมตร
ที่มา : วัดพระธรรมกาย,
มหารัตนวิหารคด
[ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ
28 สิงหาคม 2557. เข้าถึง
ได้จาก [http://goo.gl/
EsmKkR](http://goo.gl/EsmKkR)

ภาพอันทรงพลังของมหาธรรมกายเจดีย์ทั้งขนาดอันกว้างขวางหรือ บรรยากาศในพิธีกรรมต่างๆ อันน่าประทับใจได้สร้างความรู้สึกร่วมกันของ ชาววัดพระธรรมกาย ได้สร้างความทรงจำร่วมและส่งต่อกันมาผ่านคำบอกเล่า บันทึกวีดีโอเทป การสัมภาษณ์ลงวารสาร มหาธรรมกายเจดีย์จึงถูกผลิตซ้ำ อย่างบ่อยครั้งผ่านภาพการประกอบพิธีกรรมของวัด ทั้งงานสำคัญประจำปี กระทั่งพิธีบูชามหาธรรมกายเจดีย์และมหาปูชนียาจารย์ที่มีการถ่ายทอดสด

ทุกเย็น ขณะที่ทุกวันสำคัญทางศาสนาก็จะมีการตกแต่งริ้วธงต่างๆ ไฟส่องสว่าง และมีการจุดพลุดอกไม้ไฟอย่างสวยงาม คล้ายกับพิธีปิดเปิดการแข่งขันกีฬาระดับนานาชาติก็มีปาน ลักษณะดังกล่าวจึงสะท้อนให้เห็นลักษณะของวัดแบบใหม่ในโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ยุคแห่งการแสวงหาทางจิตวิญญาณอีกครั้ง เป็นการสร้างชุมชนศาสนาขนาดใหญ่ที่มีการปรับตัวอย่างมหาศาลไปในกระแสทุนนิยมและบริโภคนิยม

พุทธศิลป์แบบแฟนตาซี-วัฒนธรรมประชานิยม

อภิมหาวิหารต้องการแสดงรูปแบบใหม่เพื่อรองรับการตีความ กิจกรรม และพิธีกรรมที่ถูกประดิษฐ์ขึ้น ภาพรวมการออกแบบสร้างสรรค์ในกรณีนี้จะเน้นไปที่พุทธศิลป์และการก่อสร้างศิลปวัตถุแบบวัดพระธรรมกายที่มีลักษณะแตกต่างไปจากงานอนุรักษ์นิยมจารีตประเพณีอย่างพระพุทธรูปแบบสุโขทัยและอยุธยา อาจกล่าวได้ว่าสุนทรียภาพของวัดนี้ได้ถูกให้ความหมายใหม่ โดยก้าวข้ามจากพุทธศิลป์ไทยประเพณีที่ประกอบด้วยระเบียบวิธีการผูกกลายไทย การประกอบด้วยสัตว์หิมพานต์ และองค์ประกอบต่างๆ ที่สืบทอดและคลี่คลายมาจากอารยธรรมอินเดียและเขมรโบราณเป็นการออกแบบไปสู่รูปทรงที่สะท้อนความเป็นอุดมคติ เช่น การใช้ลักษณะครึ่งทรงกลม สี่เหลี่ยมจัตุรัส ทั้งในแผนผังและรูปด้านของมหาธรรมกายเจดีย์ ดังเช่นแนวคิดการออกแบบว่า “ประหยัดสุด ประโยชน์สูง และคงทนถาวร” ซึ่งเมื่อเทียบกับงานด้านทัศนศิลป์และประณีตศิลป์อันสัมพันธ์กับพิธีกรรมและสิ่งก่อสร้างชั่วคราวแล้วจะเห็นว่ามิลักษณะแตกต่างออกไป นั่นคือมีการเน้นรายละเอียดที่จิตรพิสดารเพื่อสะท้อนให้เห็นถึงความมั่งคั่งและยิ่งใหญ่ อาทิ การจัดริ้วขบวนในพิธีกรรมต่างๆ เช่น งานศพแม่ชีจันทร์ชนนยกุง, กฐินบรมจักรพรรดิ, ธุดงค์ธรรมชัย ฯลฯ ซึ่งล้วนตรงข้ามกับแนวคิดประหยัดและคงทนถาวรในเชิงกายภาพ หรือการผลิตงานสื่อทางภาพและเสียงผ่านรายการโทรทัศน์ของวัดพระธรรมกายที่รู้จักกันในนาม DMC TV ก็เป็นการแปลงจินตนาการเกี่ยวกับไตรภูมิทั้ง 3 ภพออกมาเป็นภาพรูปธรรม เป็นต้น นับว่าการออกแบบดังกล่าวมีข้อจำกัดน้อยมากเมื่อเทียบกับการออกแบบสถาปัตยกรรม

การสร้างความประทับใจผ่านงานทัศนศิลป์และการสร้างความเชื่อมโยงกับสาวกผ่านสื่อสมัยใหม่สัมพันธ์กับวัฒนธรรมประชานิยม (popular culture) ที่เปิดโอกาสให้ผู้คนได้เข้าถึงเนื้อหาของพุทธศาสนาที่ทางวัดพระธรรมกายได้ตีความให้ง่ายมากขึ้น เช่นเดียวกับการบริโภคภาพยนตร์ละครโทรทัศน์ มิวสิควิดีโอ John Storey กล่าวถึงนิยามหนึ่งของวัฒนธรรมประชานิยมว่า มีความสัมพันธ์กับแฟนตาซีและโลกแห่งความฝัน (public fantasy/dream world) อันเป็นการหลบหนีไปสู่โลกในอุดมคติของตัวเองของเราเอง³⁰ นิยามดังกล่าวสอดคล้องกับรายการที่มีชื่อว่า *อนูบาลฝันในฝัน*

บท : ภาพคอมพิวเตอร์กราฟิกในกรณีศึกษาของสตีฟ จ๊อบส์ แสดงถึงกรรมดีของชาติที่แล้วที่มีความขยันมุ่งมั่นกลายเป็นอัยยาศัยโดดเด่นติดตัวมาข้ามภพข้ามชาติ

ที่มา : วัดพระธรรมกาย, สตีฟ จ๊อบส์ ในกรณีศึกษา [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 28 สิงหาคม 2557. เข้าถึงได้จาก <http://goo.gl/tUkiub>

สร้าง : ภาพคอมพิวเตอร์กราฟิกในกรณีศึกษาของกัลยาณมิตรท่านหนึ่ง แสดงถึงเทวรถของผู้ตายที่จะต้องมาทำการประทักษิณรอบมหาธรรมกายเจดีย์ก่อนที่จะไปสวรรค์ชั้นดุสิตบุรี

ที่มา : วัดพระธรรมกาย, กรณีศึกษา กัลยาณมิตรธรรมพงษ์พานิช [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 28 สิงหาคม 2557. เข้าถึงได้จาก <http://goo.gl/tUkiub>

วิทยา ใน DMC TV อันเป็นรายการโทรทัศน์ช่วงหัวค่ำที่พระเทพญาณมหามุณี (ธัมมชโย) เจ้าอาวาส เป็นผู้นำจัดรายการสดในตำแหน่ง “คุณครูไม่ใหญ่” แทบทุกวัน ในเวลาหัวค่ำเป็นต้นไป ส่วนที่น่าสนใจและสัมพันธ์กับพุทธศิลป์แบบแฟนตาซีก็คือ ช่วง “case study – กฎแห่งกรรม” อันเป็นช่วงที่มีลักษณะคล้ายกับการตอบจดหมายของสาวกที่ส่งมาหาคุณครูไม่ใหญ่ เพื่ออธิบายให้เห็นถึงสาเหตุและผลกรรมที่กำหนดชีวิตของคนที่ถูกอ้างอิง การตอบคำถามดังกล่าวได้ถูกทำให้เห็นเป็นรูปธรรมด้วยภาพคอมพิวเตอร์กราฟิก ภาพในอดีตชาติในภพภูมิต่างๆ ภาพของสวรรค์ นรก และโลกมนุษย์ ถูกทำให้ปรากฏดุจจิตรกรรมฝาผนังที่เคยทำหน้าที่เช่นนี้ เพียงแต่ว่าภาพจากคอมพิวเตอร์กราฟิกนั้นสามารถทำให้เห็นการเคลื่อนไหว และจำลองสถานการณ์ได้หลากหลายและซับซ้อนมากกว่า สิ่งเหล่านี้ได้สร้างภาพจำขึ้นมาใหม่เกี่ยวกับทั้ง 3 ภพภูมิ ในนามจักรวาลวิทยาของวัดพระธรรมกาย ที่โด่งดังไปทั่วโลกก็คือ กรณีที่มีการอธิบายชีวิตหลังความตายและกรรมของสตีฟ จ๊อบส์ ผู้ก่อตั้งบริษัท แอปเปิ้ล ในช่วงเดือนสิงหาคม 2555³¹

การทำคอมพิวเตอร์กราฟิกยังได้นำไปใช้ในกรณีอื่นๆ ด้วย เช่น เพลงประกอบภาพบรรยายสวรรค์ “อานิสงส์แห่งบุญ-ทิพยหารสราญรมย์”³² และ “ดุสิตบุรีปักษาวารีเทวรถชวนบวช”³³ หรือการทำสมุดภาพชุดเครื่องแต่งกายเทวบุตรและเทพธิดาที่มีอยู่ในสวรรค์พร้อมด้วยบริวารต่างๆ เป็นต้น การแปลงนามธรรมให้เป็นรูปธรรมเช่นนี้มีการวางแผนและออกแบบมาเป็นอย่างดี ไม่ว่าจะเป็นการแต่งกาย ฉาก กระทั่งองค์ประกอบเล็กๆ น้อยๆ การใช้พุทธศิลป์แบบแฟนตาซีได้ถูกทำให้เป็นรูปธรรมอย่างชัดเจนขึ้นไปอีกเมื่อปรากฏขึ้นในฐานะเป็นเครื่องแต่งกาย การตกแต่งอาคารสถานที่ และการจัดวางวัตถุศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ยกตัวอย่างเช่น

ริ้วขบวนแห่ในงานที่เรียกว่า “วันสลายร่าง” แม่ชีจันท์ ขนนกยูง คนสำคัญที่มีส่วนในการก่อตั้งวัดพระธรรมกาย มีเทวรถรูปนกยูงคันมัทธาเป็นองค์ประธานของขบวน ด้านบนของเทวรถเป็นโลงศพของแม่ชีจันท์ ภายในขบวนประกอบด้วยอุบาสก อุบาสิกา พระสงฆ์ และผู้อยู่เชิญธงต่างๆ กล่าวกันว่ามีการบูชามาร่วมงานกว่า 30,000 รูป ศาสนิกชนกว่า 100,000 คน โดยจัดพิธีบริเวณลานขนาดใหญ่ด้านหน้ามหาธรรมกายเจดีย์ เมื่อวันที่ 3 กุมภาพันธ์ 2544 งานนี้จับลงในเวลากลางคืนที่เหมาะสมแก่การใช้เทคนิคแสงสีเสียงประกอบพิธี³⁴ เป็นตัวอย่างการจัดพิธีกรรมพร้อมกับการแสดงออกทางพุทธศิลป์แฟนตาซีอันยิ่งใหญ่กลางแจ้ง

งานกฐินถือเป็นงานบุญที่ยิ่งใหญ่ซึ่งหนึ่งปีมีครั้งเดียวจึงมีอานิสงส์มาก ในระยะหลังทางวัดได้ให้ชื่อว่า “กฐินธรรมชัย”³⁵ ริ้วขบวนพิธีแห่กฐินที่จัดภายในสภารมณีสถาภรณ์มีจุดเด่นอยู่ที่อัญเชิญองค์กฐินในชุด “มหาลดา-ประสาธน์” ที่อ้างว่าเป็นชุดที่ธรรณชัยเศรษฐี บิดาของนางวิสาขาจัดทำให้³⁶ เมื่อออกแบบออกมาแล้วมีรายละเอียดราวกับพระนางคสิโอพัตราแห่งอียิปต์

ซ้าย : รั้วขบวนงาน
“วันสลายร่าง” แม่ชีจันทร์
ชนนิกยง
ที่มา : วัดพระธรรมกาย,
วันคล้ายวันละสังขารคุณ
ยายอาจารย์ฯ 10 กันยายน
พ.ศ. 2557 [ออนไลน์],
เข้าถึงเมื่อ 28 สิงหาคม
2557. เข้าถึงได้จาก
<http://goo.gl/ctgTO7>
ขวา : กฐินธรรมชัย
ปี 2556 ผู้นำหน้าสวมชุด
“มหาลดาประธานัน”
ที่มา : วัดพระธรรมกาย,
ประมวลภาพกฐินธรรมชัย
ประจำปี 2556 [ออนไลน์],
เข้าถึงเมื่อ 28 สิงหาคม
2557. เข้าถึงได้จาก
<http://dmc.tv/a16949>

ซึ่งผู้สวมชุดดังกล่าวจะผ่านกระบวนการคัดเลือกในฐานะที่เป็นผู้มีรูปทรัพย์ดี เป็นผู้ที่มิประพฤติการร่วมกิจกรรมและเข้าวัดมาอย่างยาวนาน นอกจากนี้ ศาสนิกชนยังมีส่วนร่วมในการสร้างรั้วขบวนได้ด้วย โดยผู้มีเกียรติจะได้ถือ ผ้าไตรจีวรกฐินร่วมในขบวน

การเลือกใช้อองค์ประกอบร่วมสมัยที่สละทิ้งลายไทยแบบเดิมๆ ทำให้เห็นว่าพุทธศิลป์แบบแฟนตาซีนี้มีความแนบแน่นกับวัฒนธรรมประชานิยม อันช่วยตอบโจทย์ให้การสร้างสรรค์พื้นที่ใหม่ๆ ทั้งยังเปลี่ยนรูปแบบ องค์ประกอบศิลปะแบบจารีตประเพณีไปสู่งานศิลปะร่วมสมัยที่เข้าใจได้ง่าย กว่า รวมถึงการออกแบบที่ได้แรงบันดาลใจมาจากพาณิชย์ศิลป์อันปรากฏอยู่ใน วัฒนธรรมร่วมสมัยอย่างภาพยนตร์ สารคดี นิยาย ฯลฯ พุทธศิลป์แบบ แฟนตาซีจึงเป็นองค์ประกอบในการสร้างโลกอีกใบขึ้นมาซ้อนอยู่กับโลกใน ชีวิตประจำวันของสาวกวัดพระธรรมกายทั้งหลาย

สรุป

การออกแบบทางสถาปัตยกรรมและทัศนศิลป์ของวัดธรรมกายล้วน สอดคล้องกับแนวคิดและจักรวาลวิทยาของวัดธรรมกายในฐานะวัดใหม่ แบบ Megachurch ซึ่งแตกต่างจากพุทธศิลป์แนวจารีตประเพณี โดยงาน ด้านสถาปัตยกรรมถูกออกแบบเพื่อรองรับผู้คนที่เข้าวัดจำนวนมหาศาลใน แต่ละสัปดาห์ รวมไปถึงการจัดงานขนาดใหญ่ที่มีตลอดปี ทำให้อาคารสถานที่ ต้องมีลักษณะสะดวกในการบำรุงรักษาและมีความคงทน ขณะเดียวกันก็ต้อง สะท้อนแนวคิดและอุดมคติของวัดซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่มหาธรรมกายเจดีย์

ในทางกลับกันงานด้านทัศนศิลป์ที่เน้นการสร้างประทับใจ ด้วยการแสดงออกถึงความมั่งคั่ง วิจิตรพิสดารของผลบุญ และโลกแห่งสวรรค์ อันน่าอภิรมย์ กลับหันไปพึ่งพิงกับแนวคิดวัฒนธรรมประชานิยมที่สัมพันธ์กับ โลกของการจินตนาการ อันเป็นโลกแห่งความฝันที่ต้องหยิบยืมองค์ประกอบ จากจินตนาการที่มักได้อิทธิพลจากงานพาณิชย์ศิลป์ไปด้วย จึงนับเป็นองค์กร ศาสนาที่มีการวางแผนและควบคุมการออกแบบได้อย่างมีเอกภาพ สมกับเป็น วัดสมัยใหม่ที่ปรับตัวเข้ากับยุคสมัยได้อย่างน่าสนใจ

เชิงอรรถ

¹ อภิญญา เฟื่องฟูสกุล, *ศาสนทัศน์ของชุมชนเมืองสมัยใหม่ : ศึกษากรณีวัดพระธรรมกาย : งานวิจัย* (เชียงใหม่ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541), 1-140.

² Rachele M. Scott, *Nirvana for sale? : Buddhism, wealth, and the Dhammakaya Temple in contemporary Thailand* (New York : SUNY Press, 2009), 14-16.

³ Danna Marie Cook, "Wat Phra Dhammakaya : Competition and Authoritative Conflict with the Thai Monastic Elite" (M.A., Arizona State University, 2009), 1-110.

⁴ การตีความ megachurch ในที่นี้เน้นอธิบายผ่าน The Kingdom, the Power, and the Glory : Megachurches In Modern American Society ขณะที่พระไพศาล วิสาโลได้อธิบายสั้นๆ ถึง megachurch โดยแปลว่า "อภิมหาสำนัก" โดยมองในฐานะเป็นโบสถ์ที่มีสื่อมวลชนเป็นกลไกสำคัญในการเผยแพร่สร้างความรู้สึกร่วมกันอันเดียวกันของสมาชิก ทำให้สมาชิกรู้สึกอบอุ่นและมีเพื่อน รวมไปถึงศาสนาใหม่ๆ ในญี่ปุ่น เช่น ริชโซโกเซโก โสกกกาโก ที่สร้างสมาชิกได้หลายล้านคน เพราะสร้างความรู้สึกร่วมในระดับท้องถิ่นและละแวกบ้าน ตลอดจนในประเทศฟิลิปปินส์ เช่น โบสถ์คาทอลิก เอลชดาด (El Shaddai) ขณะที่วินเนอร์เชิร์ช (Winner's Church) ในไนจีเรียมีสมาชิกร่วมทั้งเทศน์ทุกวันอาทิตย์ไม่ต่ำกว่า 5 หมื่นคน พระไพศาลยังได้ยกตัวอย่างในไทยคือ วัดพระธรรมกาย และสันตือโศก ; ดู Thumma L. Scott "The Kingdom, the Power, and the Glory : Megachurches In Modern American Society" (Doctoral Dissertation, Emory University, 1996) และ พระไพศาล วิสาโล, *พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2552), 190.

⁵ ดู อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541) และ ชาตรี ประภิตนทการ, *การเมืองและสังคมในศิลปะสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม* (กรุงเทพฯ : มติชน, 2547).

⁶ ดู ชาตรี ประภิตนทการ, เรื่องเดียวกัน.

⁷ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, *บรรณาธิการ, อนุทินภาพ 60 ปีสวนโมกข์ ประทีปธรรมแห่งประเทศไทย* (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2535), 40-43.

⁸ เบนดิกท์ แอนเดอร์สัน, "เปรตประหลาด : ประวัติศาสตร์นรกภูธร," *อ่าน* 2, 2 (ตุลาคม-ธันวาคม 2552) : 13-18.

⁹ Eric Hobsbawm and Terence Ranger, *The Invention of tradition* (New York : Cambridge University Press, 1983), 1.

¹⁰ การทำความเข้าใจของจักรวาลวิทยาแบบธรรมกาย ผู้เขียนใช้เอกสารประกอบการสอนวิชา GL 101 จักรวาลวิทยาของมหาวิทยาลัยธรรมกาย แคลิฟอร์เนีย อันเป็นตำราที่แต่งขึ้นราวปี 2548 ; ดู มหาวิทยาลัยธรรมกาย แคลิฟอร์เนีย, *GL 101 จักรวาลวิทยา* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 10 สิงหาคม 2556. เข้าถึงได้จาก <http://book.dou.us/gl101.html>

¹¹ ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, "ลัทธิพิธีเสด็จพ่อ ร.5," *ศิลปวัฒนธรรม* 14, 10 (สิงหาคม 2536) : 76-98 และ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "ลัทธิพิธีเจ้าแม่กวนอิม," *ศิลปวัฒนธรรม* 15, 10 (สิงหาคม 2537) : 79-106.

¹² ชาตรี ประภิตนทการ, "วัดสาธารณ," *อ่าน* 2, 2 (ตุลาคม-ธันวาคม 2552) : 71-74.

¹³ เห็นได้ชัดในกรณีพระเครื่อง ดู Justin Thomas McDaniel, *The Lovelorn Ghost and the Magical Monk : Practicing Buddhism in Modern Thailand* (New York : Columbia University Press, 2011), 190-193.

¹⁴ Rachele M. Scott, *Nirvana for sale? : Buddhism, wealth, and the Dhammakaya Temple in contemporary Thailand* (New York : SUNY Press, 2009), 3.

¹⁵ ดู พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์), *กรณีธรรมกาย ฉบับสมบูรณ์* (กรุงเทพฯ : งานดี, 2542). และ Danna Marie Cook, "Wat Phra Dhammakaya : Competition and Authoritative Conflict with the Thai Monastic Elite" (M.A., Arizona State University, 2009), 53-56.

¹⁶ Omri Elisha, *Moral Ambition Mobilization and Social Outreach in Evangelical Megachurches* (California : University of California Press, 2011), 22.

¹⁷ Thumma L. Scott, “*The Kingdom, the Power, and the Glory : Megachurches In Modern American Society*” (Doctoral Dissertation, Emory University, 1996) ; บทที่ 11 Megachurches – a new way of being religious ส่วนนี้ได้ถูกปรับแต่งเป็นบทความใน http://hrr.hartsem.edu/bookshelf/thumma_article2.html#top

¹⁸ DMC TV, *โครงการบ้านกัลยาณมิตร Change the World* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 28 ธันวาคม 2553. เข้าถึงได้จาก <http://news.dmc.tv/โครงการบ้านกัลยาณมิตร-Change-the-World.html> และ *คู่มือผู้นำบ้านกัลยาณมิตร*, ม.ป.ท., ม.ป.ป.

¹⁹ วัดพระธรรมกาย, *โครงการตักบาตรพระ 500,000 รูป รวมสายธารแห่งศรัทธาพุทธบริษัททั่วโลก* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 26 มิถุนายน 2557. เข้าถึงได้จาก http://www.kalyanamitra.org/uniboon/main/index.php?option=com_content&task=view&id=417&Itemid=4

²⁰ อุบลเขียว, ทพทวนบุญ : *พิธีทอดกฐินบรมจักรพรรดิ* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 26 มิถุนายน 2557. เข้าถึงได้จาก http://www.kalyanamitra.org/th/uniboon_detail.php?page=1518

²¹ DMC TV, *โครงการบวชพระแสนรูป* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 11 พฤศจิกายน 2552. เข้าถึงได้จาก <http://dmc.tv/a5834>

²² วัดพระธรรมกาย, *โครงการบวชอุบาสิกาแก้ว...หน่ออ่อน 100,000 คน* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 26 มิถุนายน 2557. เข้าถึงได้จาก <http://www.dmycenter.com/new2/info.html>

²³ V Star Project, *โครงการฟื้นฟูศีลธรรมโลก-จุดเริ่มต้นของโครงการ* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 26 มิถุนายน 2557 เข้าถึงได้จาก <http://www.vstarproject.com/vstarproject/otherpage/project/begin.php>

²⁴ มูลนิธิธรรมกาย, *สภาธรรมกายสากล* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 11 สิงหาคม 2556. เข้าถึงได้จาก <http://goo.gl/8nbrCe>

²⁵ เรื่องเดียวกัน และ DMC TV, *วัดพระธรรมกาย จากวันวานถึงวันนี้* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 13 กุมภาพันธ์ 2556. เข้าถึงได้จาก <http://goo.gl/BC8i3>

²⁶ อภิญา เพ็ญฟูสกุล, *ศาสนทัศน์ของชุมชนเมืองสมัยใหม่ : ศึกษากรณีวัดพระธรรมกาย : งานวิจัย (เชียงใหม่ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541), 31-32.*

²⁷ มูลนิธิธรรมกาย, *มหาธรรมกายเจดีย์ : สัญลักษณ์แห่งสันติภาพโลก* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 11 สิงหาคม 2556. เข้าถึงได้จาก <http://goo.gl/NsPmBm>

²⁸ เรื่องเดียวกัน.

²⁹ เรื่องเดียวกัน.

³⁰ John Storey, *Cultural Theory and Popular Culture : An Introduction* (New York : Pearson Longman, 2009), 9. อย่างไรก็ตาม นิยามของวัฒนธรรมประชานิยมนี้ได้นิยามที่หลากหลายถึงอย่างน้อย 6 ประการที่ทำให้เห็นว่าประชานิยมมิได้เป็นเพียงการแสดงให้เห็นความตื่นเงินของการที่ผู้คนหลงอยู่ในวัฒนธรรมการบริโภคแต่เพียงอย่างเดียว

³¹ DMC TV, *ปรโลกนิวส์ ตอน สตีฟ จ๊อบส์ ตายแล้วไปไหน ตอนที่ 1* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 16 สิงหาคม 2555. เข้าถึงได้จาก <http://goo.gl/D9fxq>

³² วัดพระธรรมกาย, *อานิสงส์แห่งบุญ-ทิพยหารสราญรมย์* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 2 กันยายน 2551. เข้าถึงได้จาก <http://youtu.be/zQxhl-cJ8cg>

³³ วัดพระธรรมกาย, *ดุสิตบุรีรักษาวารีเทวรถชวนบวช* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 20 มิถุนายน 2552. เข้าถึงได้จาก <http://youtu.be/QQ0WnxSkGDC>

³⁴ DMC TV, *อานิสงส์กฐิน-บาตรและจิวอันเป็นทิพย์ และเครื่องประดับมหาลดาประสาธน์* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 5 พฤศจิกายน 2553. เข้าถึงได้จาก <http://dmc.tv/a8870>

³⁵ DMC TV, *กฐินธรรมชัย สร้างทุกสิ่ง สูดยอดแห่งบุญประจำปี 2554* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 21 กรกฎาคม 2554. เข้าถึงได้จาก <http://dmc.tv/a11633> ; วัดพระธรรมกาย, *กฐินธรรมชัย พ.ศ.2556* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 6 พฤศจิกายน 2556. เข้าถึงได้จาก <http://youtu.be/ttYEsOF2SBs>

³⁶ DMC TV, *วันคล้ายวันละสังขารคุณยายอาจารย์ฯ 10 กันยายน พ.ศ. 2557* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 29 สิงหาคม 2556. เข้าถึงได้จาก <http://dmc.tv/a8022> ; วัดพระธรรมกาย, *เพลงเหนือแก้ว วันสลายร่างคุณยาย 2556* [ออนไลน์], เข้าถึงเมื่อ 28 กันยายน 2553. เข้าถึงได้จาก http://youtu.be/UUSTbnY_sfk

บรรณานุกรม

หนังสือ

ภาษาไทย

- คู่มือผู้นำบ้านกัลยาณมิตร, ม.ป.ท., ม.ป.ป.
ชาติรี ประภิตนทการ. *การเมืองและสังคมในศิลปะ
สถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์
ชาตินิยม*. กรุงเทพฯ : มติชน, 2547.
_____. "วัดสาธารณ์." *อ่าน 2, 2* (ตุลาคม-ธันวาคม
2552) : 66-78.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. "ลัทธิพิธีเจ้าแม่กวนอิม."
ศิลปวัฒนธรรม 15, 10 (สิงหาคม 2537) :
79-106.
_____. "ลัทธิพิธีเสด็จพ่อ ร.5." *ศิลปวัฒนธรรม*
14, 10 (สิงหาคม 2536) : 76-98.
- เบนดิกท์ แอนเดอร์สัน. "เปรตประหลาด :
ประวัติศาสตร์นรกภูธร." *อ่าน 2, 2* (ตุลาคม-
ธันวาคม 2552) : 10-39.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์). *กรณีธรรมกาย ฉบับสมบูรณ์*.
กรุงเทพฯ : งานดี, 2542.
- พระไพศาล วิสาโล. *พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้ม
และทางออกจากวิกฤต*. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2552.
- อภิญา เพ็ญฟูสกุล. *ศาสนทัศน์ของชุมชนเมืองสมัยใหม่
: ศึกษากรณีวัดพระธรรมกาย* : งานวิจัย.
เชียงใหม่ : คณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของ
ชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475*.
กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2541.
- อรรถรี งามวิทยาพงศ์, บรรณาธิการ. *อนุทินภาพ 60 ปี
สวนโมกข์ ประทีปธรรมแห่งสยาม*. กรุงเทพฯ
: มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2535.

ภาษาต่างประเทศ

- Cook, Danna Marie. "Wat Phra Dhammakaya :
Competition and Authoritative
Conflict with the Thai Monastic Elite."
M.A., Arizona State University, 2009.

Elisha, Omri. *Moral Ambition Mobilization and
Social Outreach in Evangelical
Megachurches*. California : University
of California Press, 2011.

Hobsbawm, Eric and Ranger, Terence. *The
Invention of tradition*. New York :
Cambridge University Press, 1983.

McDaniel, Justin Thomas. *The Lovelorn Ghost
and the Magical Monk : Practicing
Buddhism in Modern Thailand*.
New York : Columbia University Press,
2011.

Scott, Rachele M. *Nirvana for sale? :
Buddhism, wealth, and the
Dhammakaya Temple in
contemporary Thailand*. New York :
SUNY Press, 2009.

Scott, Thumma L. "The Kingdom, the Power,
and the Glory : Megachurches In
Modern American Society." Doctoral
Dissertation, Emory University, 1996.

Storey, John. *Cultural Theory and Popular
Culture : An Introduction*. New York :
Pearson Longman, 2009.

สื่ออิเล็กทรอนิกส์

- มหาวิทยาลัยธรรมกาย แคลิฟอร์เนีย. *GL 101 จักรवाल
วิทยา* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 10 สิงหาคม
2556. เข้าถึงได้จาก [http://book.dou.us/
gl101.html](http://book.dou.us/gl101.html)
- มูลนิธิธรรมกาย. *มหาธรรมกายเจดีย์ : สัญลักษณ์แห่ง
สันติภาพโลก* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ
11 สิงหาคม 2556. เข้าถึงได้จาก [http://
goo.gl/NsPmBm](http://
goo.gl/NsPmBm)
- _____. *สภาธรรมกายสากล* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ
11 สิงหาคม 2556. เข้าถึงได้จาก [http://
goo.gl/8nbrCe](http://
goo.gl/8nbrCe)
- _____. *อุโบสถวัดพระธรรมกาย* [ออนไลน์]. เข้าถึง
เมื่อ 11 สิงหาคม 2556. เข้าถึงได้จาก
<http://goo.gl/UXQVbX>
- วัดพระธรรมกาย. *กรณีศึกษา กัลยาณูธรรม พงษ์พานิช*
[ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 28 สิงหาคม 2557.
เข้าถึงได้จาก <http://goo.gl/tUkiub>

- วัดพระธรรมกาย. *โครงการตักบาตรพระ 500,000 รูป รอมสายธารแห่งศรัทธาพุทธบริษัททั่วโลก* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 26 มิถุนายน 2557. เข้าถึงได้จาก http://www.kalyanamitra.org/u-ni-boon/main/index.php?option=com_content&task=view&id=417&Itemid=4
- *โครงการบวชอุปาสิกาแก้ว...หน่ออ่อน 100,000 คน* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 26 มิถุนายน 2557. เข้าถึงได้จาก <http://www.dmycenter.com/new2/info.html>
- *ดุสิตบุรีศึกษาวาริเทวรถชนบวช* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 20 มิถุนายน 2552. เข้าถึงได้จาก <http://youtu.be/QQ0WnxSkGDC>
- *ประมวลภาพพิธีถวายกองทุนรักษาพระภิกษุ-สามเณรอาพาธ บูชาธรรมพระเดชพระคุณพระเทพญาณมหามุณี เนื่องในวันธรรมชัย วันอังคารที่ 27 สิงหาคม พ.ศ. 2556* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 28 สิงหาคม 2557. เข้าถึงได้จาก <http://goo.gl/MNRCDP>
- *แผนผังวัดพระธรรมกาย* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 28 สิงหาคม 2557. เข้าถึงได้จาก <http://7meditation.blogspot.com/2009/03/contact-us.html>
- *เพลงเหนือแก้ว วันสลายร่างคุณยาย 2556* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 28 กันยายน 2553. เข้าถึงได้จาก http://youtu.be/UUSTbnY_sfk
- *มหารัตนวิหารคด* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 28 สิงหาคม 2557. เข้าถึงได้จาก <http://goo.gl/EsmKkR>
- *สติฟ จีอบส์ ในกรณีศึกษา* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 28 สิงหาคม 2557. เข้าถึงได้จาก <http://goo.gl/tUkiub>
- *อานิสงส์แห่งบุญ - ทิพยหารสราญรมย์* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 2 กันยายน 2551. เข้าถึงได้จาก <http://youtu.be/zQxhI-cJ8cg>
- *Wallpaper ธรรมทายาท 100,000 คน กราบมหาธรรมกายเจดีย์ no.416* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 28 สิงหาคม 2557. เข้าถึงได้จาก <http://goo.gl/T4421l>
- DMC TV. *โครงการบวชพระแสนรูป* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 11 พฤศจิกายน 2552. เข้าถึงได้จาก <http://dmc.tv/a5834>
- *โครงการบ้านกัลยาณมิตร Change the World* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 28 ธันวาคม 2553. เข้าถึงได้จาก <http://news.dmc.tv/> โครงการบ้านกัลยาณมิตร-Change-the-World.html
- *กฐินธรรมชัย สร้างทุกสิ่ง สุดยอดแห่งบุญ ประจำปี 2554* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 21 กรกฎาคม 2554 เข้าถึงได้จาก <http://dmc.tv/a11633>
- *ปรโลกนิเวศ ตอน สตีฟ จ๊อบส์ ตายแล้ว ไปไหน ตอนที่ 1* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 16 สิงหาคม 2555. เข้าถึงได้จาก <http://goo.gl/Dgfgxq>
- *วัดพระธรรมกาย จากวันวานถึงวันนี้* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 13 กุมภาพันธ์ 2556. เข้าถึงได้จาก <http://goo.gl/BC8i3>
- *วันคล้ายวันละสังขารคุณยายอาจารย์ฯ 10 กันยายน พ.ศ. 2557* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 29 สิงหาคม 2556. เข้าถึงได้จาก <http://dmc.tv/a8022>
- *อานิสงส์กฐิน-บาตรและจีวรอันเป็นที่พิศ และเครื่องประดับมหาตปราชาน์* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 5 พฤศจิกายน 2553. เข้าถึงได้จาก <http://dmc.tv/a8870>
- V Star Project. *โครงการฟื้นฟูศีลธรรมโลก-จุดเริ่มต้นของโครงการ* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 26 มิถุนายน 2557 เข้าถึงได้จาก <http://www.vstarproject.com/vstarproject/otherpage/project/begin.php>